

мови з богослужінь, заміни її церковнослов'янською з російською вимовою. Одночасно чинився тиск на місцеве духовенство, архієреїв з метою їх переходу в юрисдикцію Московської патріархії. Тому, незважаючи на те, що такий перехід – компетенція Помісного собору, на якому вирішувалося б питання про зміну церковної юрисдикції, у Кремлі вважали, що згоди архієпископа Олексія (Громадського), інших єпископів на перехід достатньо, аби перевести у своє підпорядкування всі релігійні громади. З числа українських єпископів лише Олександр і Полікарп відмовилися підпорядкуватися Московській патріархії. Від розправи їх врятувала війна. Але до нападу фашистської Німеччини повністю асимілювати нові парафії патріарша церква не встигла.

К.Недзельський (м. Херсон)

ІВАН ОГІЄНКО ПРО РОЛЬ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ЖИТТІ

Іван Огієнко (1882-1972), відомий також як Митрополит Іларіон, в своїх наукових та богословських працях велику увагу приділяв розробці питання про роль та місце релігії в національному житті українців та їх етнічній самоідентифікації. Без перебільшення можна стверджувати, що проблема національної єдності українського народу виступає одним з ключових принципів усіх історіософських міркувань відомого науковця й богослова. Якщо метою духовного життя українця, згідно з його поглядами, є служіння Богові, то метою державного чи земного життя є віддане служіння своєму народові. Мета небесного і мета земного шляхів, перетинаючись у житті певного угруповання людей через життя окремих його представників, породжують унікальний сплав духовної єдності, ім'я якому "народ" або "нація". Релігія (віра) в процесі трансформації анархічного натовпу у духовно інтегровану і впорядковану національну цілісність виконує роль перетворювача недосконалої від природи душі людини в досконалу.

Таким чином, на думку І.Огієнка, найважливішою умовою виникнення такої державно- і культурно-спроможної людської єдності як народ або нація є звеличування окремих людських душ світлом релігійної віри. Нація, як цілісна єдність, починається з окремих її представників - духовних лідерів (священиків та ієрархів), здатних прикладом свого відданого Богові та народові життя позитивно впливати на душі тих її

представників, які шляхом вдосконалення через віру набувають можливості існувати в контексті нації, не руйнуючи, а лише зміцнюючи її. Мабуть з цієї причини в працях І.Огієнка чітко простежуються такі важливі для націотворення теми, як теми відносин між лідером та натовпом, натовпом та народом (нацією), духовно досконалою і духовно недосконалою людиною. В цьому ж таки річищі міркувань його цікавить проблема досконалої і недосконалої релігійної віри. І тут він займає послідовну, краще сказати - непримиренну позицію, вважаючи, що лише православна віра забезпечує повною мірою збереження народом своєї національної тотожності. "Православна Віра - то Віра національна з істоти своєї, і власне вона здавна вже ясно навчає, як треба жити, щоб не винародовитись, щоб бути корисним членом своєї нації" [Іларіон, митрополит. Книга нашого буття на чужині.- Вінніпег, 1956.- С. 8]. І.Огієнко був переконаний в тому, що Константинополь сприяв розвитку місцевих церковних особливостей і спокійно ставився до національного розвитку православних церков, а Рим натомість завжди прагнув до уніфікації та інтернаціоналізації шляхом підпорядкування окремих церков єдиному центру. Якщо на Заході йшов процес об'єднання церков, то на Сході має місце автокефальність. Підпорядкування Ватикану, вважав український релігійний діяч, нівелює національні культури, тому унія приховує в собі загрозу денационалізації українського народу. "Україна була й буде - рано чи пізно - тільки православна. І тільки тоді вона стане міцною, єдиною, соборною і досягне мрій своїх. Інакше такою вона не буде!" [Іларіон, митрополит. Візантійська культура й Україна // Віра й культура.-1953.- №2.- С. 7].

В основу механізму реалізації своїх націотворчих ідей Іван Огієнко покладає принцип виховання "національно сильних характерів" – "справжніх українців". Його цікавлять люди національно свідомі, а національна свідомість визначається не стільки інтелектом, скільки характером. І справа тут не лише в тому, що релігія передусім апелює до ірраціональної сфери свідомості людини, намагаючись так спрямувати її волю, щоб вона в своїй діяльності керувалася лише гуманними нормами і принципами моральності. Тому те, що він на перший план виводить проблему формування національно сильних характерів, а не інтелектуально розвинутих особистостей не є випадковістю або банальним недоглядом. Є всі підстави стверджувати, що це цілком свідома позиція І.Огієнка. На користь цього твердження свідчить, зокрема, його несприйняття реформ Петра I - "великого гонителя і руїни Церкви" (за його характеристикою).

Позиція І.Огієнка стає зрозумілішою, якщо розглядати її під кутом зору методологічної рефлексії з праці "Психологія народів та мас"

Г.Лебона. Виходячи з того, що визначальними в культурі кожного народу виступають особливості психічного складу його душі, французький соціальний психолог доходить висновку, що передусім характер народу, а не розумові властивості визначають його поступ в історії. Він стверджував, що всупереч широко розповсюдженим уявленням, вплив характеру є могутнім чинником в житті народів, у той час як вплив розуму є порівняно слабким. Звертаючись до фактів історії, Г.Лебон ілюструє свій висновок ситуацією в Римській імперії періоду занепаду, культурний стан населення якої характеризується більш витонченим розумом у порівнянні з їхніми грубими предками, проте вони втратили колишні цінні якості свого характеру, які були притаманні їхнім предкам - настирливість, енергію, непереможну заповзятість, здатність жертвувати собою заради ідеалу, непорушну повагу до законів. Саме ці якості характеру, а не доведений до високого рівня досконалості розум, на думку Г.Лебона, створили велич Римської імперії. Характер надає народам можливість почувати і діяти і вони ніколи не мали багато користі з того, що прагнули занадто багато мислити і розмірковувати. Тому, власне характер, а не розум, утворює істинний підмурок душевного розвитку нації. Більше того, стверджував французький вчений, розум, якщо він розвинутий занадто, швидше виступає як деструктивна, а не конструктивна, інтегруюча сила. "Досліджуючи причини, які поступово приводили до загибелі... персів, римлян або будь-який інший народ, починаєш усвідомлювати, що головним чинником падіння цих народів були завжди зміни в їхньому душевному устрої, що спричинялася зниженням характеру. Я не знаю жодного народу, який би зник внаслідок зниження своїх розумових здібностей" [Лебон Г. Психология народов и масс.- Спб., 1995.- С. 131]. Дана обставина пояснює те, чому варвари зі своїми нерозвинутими потребами, але з досить інтенсивним ідеалом нерідко перемагають цивілізовані народи, які розвинули свій розум, проте втратили при цьому колишню міць свого характеру.

Сучасні західні фахівці з питань виникнення і розвитку націй розрізняють західну і незахідну моделі нації. "Історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія – ось компоненти стандартної західної моделі нації" [Сміт Е. Національна ідентичність.- К., 1994.- С. 20] Визначальною рисою східної, або "етнічної", моделі нації є наголос на спільності походження й рідної культури. Вже той факт, що І.Огієнко дуже часто застосовує поняття "рідна мова", "рідний народ", "рідна віра" тощо, дає підстави віднести його концепцію національної ідентичності до незахідної моделі. Етнічна модель нації якраз і характеризується чітко вираженим народним або демотичним елементом. Якщо в західній

громадянській моделі провідне місце посідає закон, що орієнтує на згуртування народу на підставі політико-юридичної рівності його членів, то в етнічній моделі це місце займає народна культура, переважно такі її елементи, як мова та звичаї. Іншими словами, ту роль, яку на Заході віддають правовій свідомості у національній самоідентифікації народу, в Огієнковому варіанті вона належить свідомості релігійній. Тому й закликає митрополит Іларіон українців у першу чергу берегти рідну мову та рідні звичаї, шанувати рідну церкву та її православних проводирів, а для цього потрібні люди більше з твердим характером, ніж з підпорядкованим законом раціональним мисленням.

І.Огієнко, як ревний захисник традицій українського народу, чітко дотримується в цьому відношенні православних традицій духовного розвитку української нації, закладених ще в часи Київської Русі. Вже в Іларіона Київського, в його "Законі і Благодаті" помітним є нехтування законом (раціонально організованою формою людської спільноти) на користь благодаті як ірраціонально-чуттєвого чинника єднання людей. Цей давньоруський твір є чи не найпершим документальним свідченням споконвічного правового нігілізму східних слов'ян, який, на жаль, ще й досі не подоланий. Можливо та обставина, що й І.Огієнко не шукає діалектичного зв'язку між цими різними, але водночас й нероздільними елементами духовного життя людей, а протиставляє почуття та розум, надаючи беззаперечної переваги першому, стало головною перешкодою на шляху об'єднання його власних зусиль з діями ієрархів інших релігійних українських конфесій в ім'я згуртування українського народу в "національний моноліт" (за висловом А.Шептицького). Чимала кількість наукових, богословських та поетичних праць І.Огієнка присвячена висвітленню руйнівної, на його думку, ролі української греко-католицької церкви в розбудові української національної держави. "Веде нас унія в могилу!" – ось провідний рефрен цих наукових і літературних творів, хоча і в інших, спеціально не присвячених цій темі працях, він також не випускає жодної можливості, щоб показати греко-католиків в ролі найбільших ворогів української національної єдності. При такій розбіжності позицій у словесній полеміці може видаватися дивним, що по суті своїй погляди митрополитів Іларіона та Андрея Шептицького щодо проблеми розбудови міцної національної української держави в головних своїх рисах є майже тотожними. Досить уважно прочитати твір А.Шептицького "Як будувати рідну Хату", щоб переконатися в цьому. Більше того, багато в чому те оновлення української церкви, про яке І.Огієнко лише мріяв і говорив як про здійснення у майбутньому, греко-католицькою церквою було вже

досягнуто [Див.: Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. Дрогобич, 1990.- С. 34-37].

Слід зауважити, що Українська Греко-католицька церква є церквою “дерусифікованою” за однією лише суттю своєї назви, отже бачимо майже повну характеристику “оновленої” української церкви в розумінні І.Огієнка. При такому збігові позицій не так то й просто зрозуміти те, звідки взялося у нього ставлення до уніатів як до ворогів української нації. Те, що сам учений і богослов пояснює перевагу православної віри відносно католицизму розходженням їх у догматиці, не стільки прояснює це питання, скільки заплутує його. Слушно зауважує В.Іванишин, що жодна з нових догм католиків, а відтак і греко-католиків, не скерована на приниження християнства і вже тому не може бути причиною розбрату [Там само.- С. 38]. Певною мірою несприйняття греко-католиків І.Огієнком можна пояснити колом тих антиуніатських налаштованих російських дослідників християнської віри, твори яких він вивчав у підлеглому російській імперії Києві. Проте й у такому випадку ми не маємо задовільної відповіді, адже добре відома цілком шира антимосковська тема в його релігійних та історичних працях. Однак відповідь може бути більш вичерпною, якщо до аналізу його поглядів на національно-творчі процеси в Україні застосувати цивілізаційний підхід, тобто передусім звернути увагу на його провізантійську позицію щодо української церкви. Головне, в чому відрізняються греко-візантійська і римо-католицька культури, це наданням переваги різним аспектам свідомості людини, завдяки яким відбувається об’єктивізація внутрішнього її світу у світ речей і духовних цінностей. Хоча античним грекам вдавалося, більше або менше органічно, розвивати мистецтва і раціональні науки, проте в подальшому, з розквітом Римської імперії, а особливо з її розпадом у 476 році, відбувається своєрідна “спеціалізація”: Константинополь відрізняється своїм прагненням до мистецьких пишнот, спираючись на ірраціонально-почуттєве начало людської психіки, Рим, а точніше новонароджена Західна Європа, робить наголос на раціоналістичних основах буття, надаючи перевагу політико-правовим аспектам існування соціуму та розвитку точних (математично обґрунтованих) наук. Між цими двома полюсами могутньої колись Римської імперії починається змагання за першість, яке невідомо чим могло б скінчитися, якби не втручання у цей цивілізаційний двобій двох християнських конфесій правовірних мусульман, що призвело до падіння Константинополя – основної цитаделі греко-візантизму.

Цілком зрозуміло, що йдучи на унію з Римом у 1596 році, українське духовенство, яке прагнуло її, мимоволі втягувало Україну не лише в політичне суперництво між Росією та Польщею, але й у процеси

переводу її на рейки західноєвропейського шанування права і порядку. Для цього потрібне було докорінне ламання самих основ національного характеру українців тієї доби, заради збереження яких починається національно-визвольний рух під проводом Б.Хмельницького. Православ’я, нехай і зрусифіковане, надавало українцям шанс зберегти у ті нелегкі історичні часи свою національну самобутність, головною ознакою якої був візантизм з його культом естетизму. Під таким кутом зору, як здається, можна краще зрозуміти взаємну неприязнь православних і греко-католиків, хоча, на перший погляд у їхніх прагненнях до розбудови національної української держави є багато спільного. Особливо продуктивним є співставлення у такій площині поглядів митрополитів Іларіона та Андрея Шептицького.

Якщо порівнювати моделі української нації митрополитів Іларіона та А.Шептицького, то слід виходити не з того, що хтось із них був меншим, а хтось більшим патріотом України, а з того факту, що в своїх вихідних принципах вони стояли на різних культурологічних платформах: один - на східно-візантійській, другий - на західно-католицькій. В східній (етнічній) моделі нації наголос робиться на характер, на почуття, що відповідає філософії серця, а звідси виходить і шанування народної культури, в контексті якої вирізняється повага до рідної мови, рідних звичаїв. Віра тут має передувати знанням. На противагу цьому в західній громадянській моделі домінує раціональне начало, що культивує прагнення до порядку в суспільному житті на підставі закону.

Тут релігію розуміють також як таку, що може впорядковувати почуття та думки окремої людини, але це ще не є гарантією захисту суспільства від анархії та братовбивчих воєн, адже любов до Бога чи до ближнього є надто суб’єктивним почуттям, тому воно мало придатне для організації гармонійного державного життя. Захід на власному досвіді дійшов такого переконання і не лише на прикладі жорстоких зіткнень між католиками та протестантами. Цей досвід, рясно замішаний на кривавих сутичках між різними релігійними конфесіями, наочно довів примат закону перед релігійними почуттями в налагодженні суспільного життя, до того ж, показав, що закон має бути таким, щоб він не втручався у внутрішнє релігійне життя народу, але зовнішньо спрямовував його у цивілізоване русло. На противагу цьому, цілком в дусі етнічної моделі нації, митрополит Іларіон трактує закон як “віковічні звичаї” народу, “цілий уклад його звичаєвого життя, це все йому рідне, своє, це – вся його душа”. В західній моделі закон - понад усе, в східній (Огієнковій) - традиція (народна віра) виступає як самодостатній чинник для цивілізованого суспільного життя.

При співставленні західної і східної моделей нації позиція І.Огієнка виглядає більш реалістичною, більш відповідною українській душі, ніж західна модель. Справа в тому, що для того, щоб будувати українську націю за західним зразком, спочатку потрібно подолати правовий нігілізм в нашому суспільстві, хоча з огляду на нагальну політичну необхідність більш активного включення України в європейське культурне поле привабливішою виглядає модель розбудови української національної держави за А.Шептицьким, в якій досить помітне домінування прозахідних раціональних принципів. Не вдаючись в деталі їхньої відкритої і прихованої полеміки щодо майбутнього української держави, зауважимо лише, що, образно кажучи, митрополит Іларіон вболівав за українську націю своїм стурбованим батьківським серцем, у той час як Андрей Шептицький намагався вивести її на шлях духовного поступу силою свого і її власного розуму.

Зробимо деякі висновки. По-перше, ідея митрополита Іларіона щодо виняткової ролі релігії як націотворчого чинника потребує уточнення, адже історичний досвід показує, що релігійна віра, як така, не є достатньою умовою стабільності в суспільстві. Надійним чинником консолідації нації релігія може виступати не сама по собі, а лише при відповідному розвитку правової (раціональної) культури суспільства. Закон і Благодать, які ще Іларіон Київський розглядав як такі, що взаємовиключають один одну, насправді повинні розглядатися згідно з принципом взаємодоповнення. Важлива роль Тори в іудаїзмі, шаріату - в мусульманстві, римського права - у католиків є підтвердження цього.

По-друге, цікавою є думка митрополита Іларіона про виховання “сильних українських характерів”, без яких питання національної солідарності українців є досить проблематичним. Особливо важливою постає вимога до піднесення рівня моральної самосвідомості священників і державних чиновників, які слугують еталоном моральної поведінки для пересічних громадян. Разом з тим, не слід плутати поняття “сильний характер” і “сильна особистість”. Якщо для першого виразною рисою є рішуча непоступливість в реалізації поставленої мети і ця рішучість дій часто може суперечити логіці й здоровому глузду, то сила другого полягає в здатності враховувати обставини і заради кінцевого успіху поступатися деякими непринциповими питаннями сьогодення. Самого І.Огієнка слід віднести швидше до категорії людей з сильним характером, для якого питання про роль релігії в національному житті вирішується однозначно: “хто слабкий національно, той слабкий і в вірі”. Якщо прийняти до відома вище наведені аргументи Г.Лебона, то Україні нині бракує особистостей саме такого типу, якою був І.Огієнко.

По-третє, “оновлення” Української церкви І.Огієнко розуміє в традиціоналістському, а не модерністському (реформаторському) спрямуванні. Сама по собі така позиція не може піддаватися негативній оцінці, адже традиції є тією наскрізною ланкою, яка забезпечує зв'язок генерацій силою історичної пам'яті. Але зворотною стороною існування нації є процес постійно відновлюваної адаптації її до швидкоплинних змін соціально-політичного середовища, а тому зрозуміло, що одні лише традиції не здатні ефективно підтримувати цей процес. Відтак поруч із збереженням православної ортодоксії в Огієнковому розумінні, виникає проблема реформування православної української віри, узгоджуючи її із швидкими змінами культурного контексту у сучасному християнському світі. Своєрідністю сучасного релігійного українського життя є те, що його традиціоналізація та модернізація мають відбуватися одночасно.

По-четверте, не можна некритично сприймати на віру твердження митрополита Іларіона, що лише православні церкви сприяють зростанню національної свідомості народу і що католицизм, як на його думку, веде до денационалізації і культурної асиміляції народів. Це питання потребує більш глибокого і неупередженого вивчення, адже приклад Чехії, на який він посилається, не може бути достатнім в цьому питанні аргументом. Митрополит Іларіон був твердо переконаний в тому, що лише Православна Українська церква є церквою національною, натомість його суперники греко-католики вважають, що саме унія витворила національну українську, тобто греко-католицьку церкву. При неупередженому і ретельному дослідженні цього непорозуміння його буде знято на користь українського народу, тому що, поза всяким сумнівом, воно є бажаним наслідком втручання зовнішніх політичних сил, а не результатом внутрішніх розбіжностей між цими конфесіями.

Можна припустити, що визначення цього кола проблем та більш детальне їх осмислення, а також вихід результатів цього осмислення у практику міжконфесійних стосунків, могло б звести до необхідного мінімуму релігійні міжусобиці в Україні і розпорошені та вороже настроєні одна проти одної колись сили, досягнувши порозуміння і об'єднавши свої зусилля, могли б по-справжньому служити національному відродженню України на підставі відомого Огієнкового гасла: “Служити народові, то служити Богові”. Релігійні стосунки в жодному випадку не можуть бути затишною ідилією, вони віддзеркалюють в найважливіших моментах саме життя людини і суспільства, а життя – це споконвічна боротьба. Втім боротьба має бути освячена високою метою. Прикладом такої освяченої високою метою є боротьба митрополита Іларіона за розбудову української національної держави.